

**ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ УКРАЇНОМОВНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ РУХ В УКРАЇНІ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Початок ХХ століття характеризується одним з найбільших сплесків відродження нації, розвитку суспільних наук, публіцистики, мистецтва.

Протягом цього часу поживається видавнича робота, усталюється український правопис, з'являються україномовні видання, де пропагуються ідеї розвитку національної школи, в тому числі початкової школи. Вже до середини 1906 року виходить 35 україномовних періодичних видань, відбувається зародження культурно-освітніх товариств “Просвіта”, при яких відкриваються бібліотеки, читальні, недільні школи, що стають справжніми осередками поширення і пропаганди українського слова. Цьому передують глибока, наполеглива праця неукраїномовної української інтелігенції на межі ХІХ–ХХ століть.

З цієї точки зору період на межі ХІХ–ХХ століть дуже мало відображений у курсах з історії педагогіки, що і зумовило вибір теми публікації.

Метою статті є показати боротьбу інтелігенції за право існування україномовної національної школи безпосередньо на рівні початкової школи в кінці ХІХ – на початку ХХ століть.

На межі ХІХ–ХХ століть постає питання про необхідність впровадження загального початкового навчання. Проекти В. Вахтерова (1894), О.Куломзіна (1902), В. Фармаковського (1903), дебати на засіданнях ІІІ Державної Думи (1907–1912) тощо, були присвячені пошуку шляхів та засобів реалізації цього питання. Та відповідний закон царський уряд так і не прийняв. І це виправдовувало себе. З одного боку, кількість початкових шкіл у Росії була надто недостатньою, вони були погано обладнані, приміщення шкіл – це “... така ж хатка, як і селянські, обідрана і похила. Зайдеш до неї та дивуєшся... Нема нічого, щоб показувало, що це дійсно школа. Ні книжок, ні мапи, ні жоднісеньких знаряддів до вчиття” [1: 39–40]. Більшість шкіл не мали своїх приміщень і тулилися у пристосованих при церквах, у сільських хатах тощо. Вони підпорядковувались різним міністерствам, відомствам, приватним особам, окремим організаціям. З другого боку, на початок 1879 року в українських губерніях діяло 13 424 початкові школи, в яких навчалось 703 670 учнів. Та збіднілі батьки не могли спорядити своїх дітей до школи та залишити свою сім'ю без дитячої допомоги вдома або без їх заробітку. Причиною невідвідування шкіл була ще і віддаленість, і “...тіснота приміщень, і брак вільних місць”. Можна сміливо сказати, що на 6–7 сіл, в яких пересічно буде дворів 450–500, припадає тільки одна “школа грамоти”, в якій може вміститися 15 душ учнів, а коли ж 20 або 25, то це вже занадто” [1: 38]. Тому, у середньому закінчувало школу не більше 10% учнів. “Причин тому є кілька: мало грошей іде на народні школи, мало про них дбають. А головне через те так тупо в них наука йде, що вчать дітей не українською мовою, котрою вони дома говорять і котру одну тільки добре розуміють” [2: 15–29]. Так, це була одна з найвагоміших причин початку боротьби за право існування україномовної початкової школи – діти не розуміли мови, якою до них звертався вчитель. Підтвердженням цього є ціла низка прикладів з практики роботи народних шкіл. Так на Катеринославщині М. Корф відвідав одну з таких шкіл, де на уроці діти читали: “Ліса имела досаду на журавля”. А на прохання пояснити прочитане дитина відповіла: “Пішла ліса до садку”. Російське слово “цвіт” (колір) діти розуміли як цвіт яблуні, груші, вишні, словосполучення “красна девица” розуміли як “червона дівчина” тощо. Узагальнюючи дані факти, можна стверджувати, що це створювало в головах школярів не відразу помітну для вчителя плутанину. Коли ж вона ставала явною, то це збуджувало в учителя роздратування, в учнів – розгубленість, безпорадність, невпевненість. Це також впливало на кількість дітей, що закінчувало школу – завершували повний курс навчання лише 8,1–11,5% вступників [3:

55]. Як бачимо, до загальних для всієї країни шкільних проблем на територіях, де проживало українське населення, додавалася ще одна, не менш важлива – відсутність рідномовної школи, що пояснювалося чітко визначеною позицією уряду:

1. 1862 р. – Були заборонені недільні школи (за період з 1859 р. по 1862 р. в Україні було організовано 111 таких навчальних закладів, діяльність яких заслуговує на увагу своєю нетрадиційністю, пошуком нових принципів, форм, методів, засобів навчання, створенням особливої атмосфери взаємовідносин “учитель – учень”; та створено для забезпечення їх роботи підручники: “ГраMATка” П.Куліша (1857, 1861), “Буквар южно-русский” Т.Шевченка (1861), “Українська граMATка” І. Деркача (1861), “Українська абетка” М. Гатцука (1861), “ГраMATка для українського люду” Л. Ященка (1862), “Арихметика або щотниця” Д. Мороза (1862), “Українські прописи” (1862) та “Арихметика або щотниця” О. Кониського (1863) тощо), а значна кількість освітніх діячів зазнала репресій;

2. 1863 р. – Міністр внутрішніх справ П. Валуєв видає циркуляр (до міністра народної освіти О. Головніна від 18 липня 1863р.), яким забороняється випуск українською мовою будь-якої літератури, окрім творів “изящной словесности”, проте і їх друкування всіляко обмежувалося: “друкувати дозволяли лише такі твори цією мовою, які належать до галузі красеного письменства; пропуск же книжок малоросійською мовою як духовного змісту, так і навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, призупинити” (за повним схваленням Олександром І). Тут зазначалося, що малоросіяни самі “...вельми слушно доводять, що ніякої особливої малоросійської мови не було, нема і бути не може і що наріччя їх, яке використовує простолюд, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі” [4: 303]. Все українське населення Російської держави (близько 25 млн.чоловік) було позбавлене можливості повноцінно здобувати елементарну грамоту рідною мовою;

3. 1864 р. – Статут про початкову школу; навчання має проводитись лише російською мовою;

4. 1876 р. – Цар видає так званий Емський указ (18 травня) про заборону ввезення українських книжок із-за кордону (особливо з Галичини, яка перебувала в складі Австро-Угорщини), забороняється видавати книги “...на малоросийском наречии”, пісні, ноти тощо. “В українців не залишилося ні своїх шкіл, ні своїх судів ..., а мова українська виганялася звідусіль. Нею забороняли вчитися, забороняли молитися, друкувати книжки та газети ... Вживалося всіх заходів, щоб народ забув, хто він [5: 27];

5. 1881 р. – Забороняється викладати українською мовою в народних школах і виголошувати церковні проповіді;

6. 1884 р. – Закриваються усі українські театри;

7. 1892 р. – Заборона перекладати твори з російської мови на українську;

8. 1895 р. – Забороняються дитячі українські книжки Головним управлінням у справах друку, навіть тоді, коли за змістом вони видаються благонадійними: навіщо дитині українські книжки, якщо вона повинна навчатися російською мовою;

9. 1908 р. – За указом Сенату Росії переслідувань зазнають уся українська наука і культура як такі, що “... шкідливі для безпеки Російської імперії”;

10.1914 р. – Цар Микола II своїм указом скасовує українську пресу тощо [6: 24–26].

Вивчення рідної мови дітьми українців навіть не планувалося, а окремі спроби прогресивного вчительства нещадно переслідувалися. Звідси ознайомлення учнів початкової школи з українською культурою, літературою, фольклором, народним мистецтвом на території України було практично неможливим, досить проблематичним. Це призводило не лише до низького рівня грамотності учнів, до мовних непорозумінь між учнями – українцями та вчителями – росіянами, до збіднення самого процесу навчання та затримки розумового розвитку школярів (“... З чужомовної науки дитина дуже часто стає якоюсь недотепною, важкою на думку” – Б. Д. Грінченко) [7: 44–48], це призводило до неможливості в учнів, особливо у сільській місцевості, оволодіти правильною, грамотною російською мовою.

Ці акції викликали бурхливу реакцію українського народу і його духовної еліти: вчительства, письменників, вчених, діячів культури, мистецтва тощо. Боротьба за українську

школу, відстоювання права українців навчати своїх дітей рідною мовою на засадах багатомовної національної культури – це стало провідною ідеєю їхньої просвітньої діяльності. Їх підтримувала частина російських прогресивних діячів, які не лише розуміли важливість здійснення освіти мовами народів імперії, а й намагалися сприяти її розвитку. Підтвердженням цьому є відповідь О. Головніна на лист міністра внутрішніх справ П. Валуєва, яка, на жаль, широкій громадськості майже невідома. Головну її думку можна передати словами самого міністра народної освіти: “Сутність твору, думки, які викладаються у ньому, і взагалі вчення, що він розповсюджує, а у жодному разі не мова або наріччя, на якому написаний, дає привід для заборони або дозволу тієї чи іншої книги, ... намагання літераторів обробити граматично кожну мову або наріччя і для цього писати нею та друкувати вельми корисно з огляду на народну освіту і заслуговує повної поваги” [4: 303].

У другій половині XIX століття предметом дискусій на зібраннях різних громадських об'єднань основним питанням, що постійно обговорюється педагогами стає питання викладання українською мовою в початковій школі.

Проводиться серйозна робота у галузі офіційного створення рідномовних навчальних закладів в тому числі початкових шкіл. Особливо активними в цьому плані є педагоги Київського навчального округу, Чернігівське, Полтавське, Херсонське губерніальні земства, Одеська, Полтавська міські думи, різні сільськогосподарські комітети тощо. Та отримавши категоричну заборону, звернулися до єдиного джерела національної освіти – до видання українських книжок. Разом з тим існують заборони Валуєвського циркуляру та Емського указу, які формально не стосувалися художніх творів, але цензура, керуючись настановами уряду, під різними приводами обмежувала їх друкування. Українські твори “...з особливою суворістю та увагою розглядати, піддаючи вилученню та забороняючи при цьому не тільки все, що суперечить цензурним правилам, але за найменшим для цього приводом, по можливості скорочуючи число таких безталанних творів у цілях виключно державних” – свідчить фрагмент документа Головного управління у справах друку, надісланого Санкт-Петербурзькому цензурному комітету (1892 р.) [8: 217]. Серед заборонених цензурою з огляду на мову написання брошур були “Про бабські ліки і забобони, “Спостереження сільського лікаря”, “Як доглядати малих дітей”, “Ящур”, “Про вулкани”, “Про гори”, “Святі Кирило і Мефодій”, “Перші київські князі” тощо [9]. Тоді представники перших легальних українських видавництв маскували науково-популярну книжку під художню белетристичним викладом, посилали одні і ті ж заборонені рукописи з різних місць під різними назвами різним цензорам, покладалися на недогляд або особисті переконання цензора, не даючи згаснути українському слову, рідній грамоті. Це видавництва Б. Грінченка (1894), “Вік”(1895), “Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книг” (1898).

Активізація політичного життя в Російській імперії дала наслідки і 28 та 31 грудня 1904 року. Кабінет міністрів на своїх засіданнях розглянув питання визнання української мови як окремої (хоча і не відмінили існуючі обмеження). Висилаються запити в Російську імператорську Академію наук, Київський та Харківський університети, Київському, Подільському, Волинському генерал-губернаторам і всі висловлюються проти заборон. В Академії наук створюється спеціальна комісія (Ф. Корш – голова, О. Шахматов, С. Ольденбург, П. Фортунатов та інші – прогресивні російські вчені).

Доповідь комісії, статті українських викладачів С. Русової, О. Русов, П. Стебницького тощо двічі видаються окремою брошурою, друкується відповідь викладачів Харкова – зароджується впевненість у досягненні поставленої мети, що українську мову допустять в народну школу, а українську книжку – в читальні та бібліотеки. Та у вересні 1905 Кабінет міністрів приймає рішення – визнати несвоєчасним скасування заборони українського друкованого слова.

Питання про мову викладання у навчальних закладах на українських етнічних територіях піднімають депутати усіх чотирьох Державних Дум. Депутатські дебати намагається донести до широкого читача прогресивна преса. На освітню тематику

опубліковується кілька статей М. Грушевського. Він зазначає, що думська комісія з народної освіти дозволила полякам, латишам, естонцям, литовцям, татарам, киргизам, черкесам, чеченцям, євреям, відкривати свої національні початкові навчальні заклади винятково "... на сміх, щоб показати, до якої недоречності доводить право про рідну мову в школі. Але українцям і на сміх не схотіли позволити ... Знову почали говорити, що української мови нема, що єсть тільки оден руський народ і одна руська мова, дарма, що п. Найстарший міністр Столипін українців оголосив за інородців" [10: 15].

Так, спробу домогтися офіційного дозволу відкрити національні початкові школи було зроблено у 1908 році. Тоді 37 депутатів III Державної Думи створюють законопроект, що передбачав запровадження в народних школах для дітей – українців викладання рідною мовою, користування підручниками, в яких відображається місцевий спосіб життя з обов'язковим вивченням школярами російської мови як спеціального предмета.

Та жодна з Державних Дум так і не змогла позитивно вирішити питання україномовного навчання. Більшу роль зіграла преса і все більше рядових педагогів почали відкрито говорити про українські навчальні заклади. Особливо це було помітно під час проведення різних курсів для вчителів народних шкіл. Слухачі зверталися до організаторів занять з проханням ознайомити їх з думками видатних педагогів (про Ушинського К., М. Корфа тощо) про школу в Україні, українські підручники ..., подавалися заявки на лекції з української літератури (Київ, Харків, Полтава, Катеринослав), з історії та географії рідного краю, про стан української школи та українського вчителя ...; вони хотіли знати ставлення російських провідних освітян до важливої для українців проблеми (Москва, Петербург). Та, переважно, кожен інспектор підходив до всіх, хто роздивлявся або купував на виставці українські книжки, і у приватній розмові настійливо радив не захоплюватись українофільством [11: 72].

У 1905 році Священним Синодом благословляється закінчення роботи над перекладом українською мовою Євангелія. Це, хоча і опосередковано, зрівнювало в правах українську мову з тими, на які вже була перекладена Священна книга. Причиною викладання Закону Божого українською мовою була констатація факту, що школярі однаково погано розуміють і російську, і церковно-слов'янську мови. Факт виходу синодального видання українського Євангелія давав педагогам надію на дозвіл використання його в школі, а це автоматично призводило до навчання рідної грамоти – адже книгу треба було якось читати.

Та офіційний дозвіл щодо вживання у школі перекладеного Євангелія не надійшов, а тому деякі священики, самочинно роздаючи їх дітям, потерпали від шкільного начальства. Прикладом цього може бути випадок, що трапився в Пилявській школі (Поділля), де учні отримали від законовчителя Святе письмо українською мовою. Це обурило вчителя школи Левицького, який вимагав від дітей, "... щоб вони віддали йому те Євангеліє, писане мужичою мовою". Школярі не хотіли віддавати. Тоді він почав видирати силою "... хто не піддавався, того він бив Євангелієм по голові, тягав по класу, поки не повидирав у них ту "мужицьку книгу", щоб не допустити глузу "над Словом Божим, хоч воно і написане мужицькою мовою". Та сам отримав за це догану за підлив державних устоїв [12: 55].

Та, незважаючи на такі умови, були унікальні випадки існування україномовних навчальних закладів (в тому числі початкових), наприклад:

1. Приватні навчальні заклади, які утримувалися діячами української культури та меценатами. Відома діяльність шкіл Х.Д.Алчевської в селі Олексіївка Слов'яносербського повіту, М.Л. Кропивницького в садибі "Затишок" Круп'янського повіту, Т.Р. Рильського в селі Романівка Сквирського повіту, М.М. Аркаса в Богданівській школі Херсонської губернії. Ця чотирирічна початкова школа працювала протягом 1906–1907 років на кошти колишнього ад'ютанта командира Чорноморського флоту, дійсного статського радника, почесного мирового судді, композитора, автора першої на Наддніпрянщині україномовної науково-популярної праці з історії України М. Аркаса. Про це свідчать, зокрема, слова з листа М.Аркасу його близького друга, відомого театрального діяча М.Кропивницького: "Будь ласка, не одмов сповістити мене, чи правда тому, що ти заснував у своїй слободі

школу з українською викладною мовою і як це пощастило? Навчи й мене, бо скортіло й мені заснувати невелику школу і в цім случаї найкраще придержатись одного напрямку” [13: 30];

2. Надзвичайно діяльним було Харківське товариство грамотності, яке очолювали відомі харківські діячі освіти М. Бекетов, З. Бекарюков, А. Шимков, П. Степанов, В. Данилевський, М. Чубинський, В. Козлов, С. Раєвський тощо. Створені при ньому комітети опікувалися розвитком початкової та професійної освіти, відкриттям недільних шкіл, організацією бібліотек, книжкових складів, літнього відпочинку дітей. У вирішенні цих складних освітянських питань брали участь С. Русова, Х. Алчевська, Ф. Максимович, В. Арнольд, Д. Багалій, О. Русов, М. Сумцов... Товариство підтримувало початкові та недільні школи, при ньому працювали довідково-педагогічні та інші комітети.

3. Всілякими правдами і неправдами сподвижники українського відродження видавали підручники для початкових шкіл рідною мовою. Це й “Грамматика” Т. Лубенця, видана під псевдонімом Норець (1883) та “Читанка” того ж автора (під псевдонімом Т. Хуторний), це й “Українська грамматика науки читання й писання” (1907), читанка “Рідне слово” (1912) Б. Грінченка, “Український буквар” (1906) та підручник “Початкова школа” (1911) С. Русової тощо.

4. У 1910 році у Східній Україні почав виходити перший україномовний педагогічний журнал “Світло” (у Києві). Всі чотири роки свого існування він був єдиною загальноукраїнською інституцією, що об’єднувала всіх прихильників до ідеї рідної школи освітян. На сторінках щомісячника знаходимо статті визначних діячів національної освіти С. Русової, Я. Чепіги, С. Черкасенка та інших. Безумовно, темою статей часопису була заборона рідної мови в початкових закладах України.

Отже, незважаючи на активність української інтелігенції у відстоюванні прав свого народу, це не призвело до позитивного розв’язання проблеми рідномовного навчання. Проте надбання, напрацьовані та випробувані українськими освітянами досліджуваного періоду (тісний зв’язок із громадськістю у обстоюванні інтересів українського народу та вітчизняної початкової школи, боротьба за існування народної школи та викладання українською мовою в ній) увійшли органічною частиною в започатковані нині процеси та надалі стали тією основою, на якій будувалася педагогічна наука та школа в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Савченко Я. Початкові школи на Волині // Світло. – 1911. – Кн. 8. – С. 36–40.
2. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – С. 15–29.
3. Справа народної освіти на Україні // Світло. – 1911. – Кн. 1. – С. 52–55.
4. Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов. – СПб., 1903. – С. 287–303.
5. Бурчак Л. Деятелям украинского национального освобождения. – М., 1917. – С. 14–27.
6. Іванишин В., Радевич – Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич: Відродження, 1994. – С. 24–26.
7. Українська мова і література. – 1993. – № 9. – С. 44–48.
8. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – Репринтне перевид. – К., 1991. – С. 200–217.
9. Стебницький П. Очерк развития действующего цензурного режима в отношении малорусской письменности. – К., 1905.
10. Грушевський М. Не позволяти! / Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К.: Радянська школа, 1991. – С. 10–15.
11. Учитель. Олександрійські педагогічні курси // Світло. – 1911. – Кн. 2. – С. 72.
12. Гетьманчук Я. Наслідки безправності // Світло. – 1910. – Кн. 4. – С. 55.
13. Сарбей В. Г. Микола Аркас і його “Історія України – Русі” / Аркас М. М. Історія України – Русі. – К.: Радянська школа, 1990. – С. 21–30.
14. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – 445 с.
15. Енциклопедія українознавства. – Т. 2. – Львів, 1993. – 421 с.